

Odwrócony świat (*mundus inversus*) w pieśniach kobiet Starego Testamentu

Niniejszy test stanowi próbę syntetycznego przedstawienia owoców moich kilkuletnich poszukiwań naukowych, zakończonych obroną doktoratu na Papieskim Uniwersytecie Gregoriańskim w Rzymie w 2018 roku na kierunku teologia biblijna. Publikacja tej dysertacji naukowej w języku włoskim nosi tytuł „*Mundus inversus nei cantici femminili dell’Antico Testamento*”¹ i można ją przetłumaczyć jako „Odwrócony świat (*mundus inversus*) w pieśniach kobiet Starego Testamentu”. Zagadnienie to przedstawię w trzech odsłonach: najpierw wspomnę o osobistych motywacjach podjęcia takiego właśnie tematu (1.); następnie wyjaśnię sens i znaczenie pojęć pojawiających się w tytule mojego wystąpienia (2.); wreszcie przedstawię istotne wnioski i rezultaty tych naukowych poszukiwań (3.).

1. Osobiste motywacje

Chciałbym rozpocząć od przytoczenia znamienitych słów naszego patriarchy, św. Franciszka, wziętych z jego Testamentu: *Id quod videbatur mihi amarum, conversum fuit mihi in dulcedinem animi et corporis*². W taki sposób Święty z Asyżu opisuje dynamikę własnego nawrócenia. Otóż spotkanie z trędowatym odwróciło jego hierarchię wartości i stało się dla Franciszka tak znaczące i emblematyczne, że może służyć jako podstawowy klucz do odczytania całego jego życia³.

Także i moje osobiste zainteresowania biblijnymi poszukiwaniami wokół koncepcji odwróconego świata (*mundus inversus*) znajdują swoje głębokie inspiracje w doświadczeniu religijnym i duchowym, zwłaszcza franciszkańskim, które zdaje się odwracać świat do góry nogami. Rzeczywiście, takie właśnie jest doświadczenie wiary, aby w Bożej interwencji w ludzką historię rozpoznać swoiste odwrócenie rzeczywistości, to znaczy naruszenie dotychczasowego porządku czy statusu quo i jednocześnie wprowadzenie nieoczekiwanej nowości.

2. Sens i znaczenie tytułowych pojęć

Wspomniana rozprawa to swoista podróż poprzez pieśni kobiet, to znaczy zbiór utworów biblijnych zwanych „psalmami wstawionymi” (*inset psalms*)⁴, które przez tradycję biblijną przypisane są kobietom. Utwory te, jako takie, zostają odczytane w pewnym szczególnym kluczu interpretacyjnym, to znaczy w świetle literackiego toposu znanego jako *mundus inversus*.

Aby wyjaśnić te nieco skomplikowane brzmiące pojęcia, spróbuję przede wszystkim zdefiniować terminy, na które składa się temat niniejszego przedłożenia, to znaczy: *mundus inversus* (2.1.), pieśni kobiet (2.2.) oraz Stary Testament (2.3.). Rozpocznijmy od najłatwiejszego, czyli tego ostatniego.

2.1. Stary Testament

Stary Testament rozumiany jest tu nie tyle jako Biblia Hebrajska – to znaczy jak w kanonie żydowskim lub protestanckim – ale jako wszystkie pisma starotestamentalne wchodzące w skład kanonu katolickiego, zawierającego także tzw. księgi deuterokanoniczne⁵. Do tych ostatnich należy bowiem jeden z analizowanych utworów: kanyk Judyty. Ponadto jedynym

¹ P. Paszko, „*Mundus inversus*” nei cantici femminili dell’Antico Testamento, *Analecta Biblica* 227, Roma 2019.

² „To, co wydawało mi się gorzkie, zmieniło mi się z słodyczą duszy i ciała”.

³ Zob. G. Ryś, *Franciszek. Życie – miejsca – słowa*, Kraków 2013, s. 15-23.

⁴ Zob. J. W. Watts, *Psalm and Story. Inset Hymns in Hebrew Narrative*, JSOT.S 139, Sheffield 1992.

⁵ Są to księgi Tb; Jdt; 1–2 Mch; Mdr; Syr; Bar oraz fragmenty Dn i Est.

kantykiem kobiecym w Nowym Testamencie jest *Magnificat* Maryi. Choć jest on także brany pod uwagę, jako kontynuacja tej swoistej kobiecej tradycji biblijnej, jednak nie stanowi przedmiotu szczegółowej analizy i jako taki nie zawiera się w temacie pracy.

2.2. *Pieśni (kantyki) kobiet*

Drugim pojęciem zasługującym na wyjaśnienie jest kategoria pieśni (lub kantyków) kobiet. Wychodząc od potrzeby uwzględniania w badaniach nad Biblią kwestii gatunków literackich, można zauważyć, że niektóre utwory poetyckie, w swej formie bardzo zbliżone do psalmów, są umieszczone w innym kontekście, to znaczy wewnątrz różnych biblijnych narracji, czyli w prozie. W Starym Testamencie znajdujemy niemało takich przypadków, w sumie trzynaście, na przykład: kantyk Mojżesza po przejściu przez Morze Czerwone (Wj 15,1-18), kantyk Jonasza we wnętrzu ryby (Jon 2,3-11), czy kantyk Ezechiasza (Iz 38,10-20). Każdy z tych kantyków ma formę ściśle poetycką i okazuje się być niejako „wstawiony” w opis biblijny, osiągając w ten sposób ciekawy efekt komunikacyjny i pragmatyczny.

Choć fenomen tzw. „kantyków wstawionych” w Biblii, zwanych też „psalmami poza Psalterzem”, został już w przeszłości dość dobrze przebadany, jednak wewnątrz tej grupy tekstów można wydzielić szczególną podkategorię. Chodzi o biblijne kantyki przypisane kobietom. Rzeczywiście, cztery spośród psalmów wstawionych to przypadki „kobiece”: Miriam (Wj 15,20-21), Debora (Sdz 5,1-31), Anna (1 Sm 2,1-10) oraz Judyta (Jdt 16,1-17). Z formalnego punktu widzenia każdy z tych utworów jest hymnem uwielbienia, proklamowanym przez konkretną kobietę z okazji jakiegoś zwycięstwa, najczęściej militarnego⁶.

Nawet pobieżne spojrzenie na ich treść prowadzi do wniosku, że istnieje wspólny wątek łączący te kantyki: otóż każda z wyżej wymienionych kobiet celebrowała, w sposób poetycko-hymniczny, jakąś ważną interwencję Bożą w historii zbawienia. Co dla nas istotne, te Boże interwencje przedstawione są za pomocą wyobrażeń czy pojęć, które odwracają zwyczajną kolej rzeczy i wprowadzają jakąś nieoczekiwaną nowość. To właśnie obecność tej idei „odwrócenia” stanowi specyficzne podejście do wybranych tekstów i określa kierunek omawianego studium.

2.3. *Mundus inversus*

W ten sposób przechodzimy do trzeciego pojęcia obecnego w tytule tego referatu – *mundus inversus*, czyli świat do góry nogami, świat na opak. Termin ten odwołuje się do idei odwrócenia normalnego porządku świata poprzez ukazanie alternatywy wobec zwyczajowych kodów kulturowych, do których jesteśmy przyzwyczajeni. Na poziomie ogólnym chodzi o nieoczekiwany kontrast pomiędzy przedstawianą rzeczywistością a sposobem, w jaki świat bywa normalnie odbierany. Innymi słowy, mówiąc o *mundus inversus*, mamy do czynienia z wyobrażeniami, zwłaszcza na polu kulturowym i religijnym, które ukazują rzeczywistość nieodpowiadającą naturalnemu i znanemu porządkowi świata i życia.

Należy jednak zauważyć, że topos „świata na opak” nie jest specyficzną cechą języka biblijnego, lecz jest obecny w wielorakich obszarach kultury czy sztuki różnych epok i wydaje się być czymś w rodzaju wspólnego dziedzictwa ludzkiej myśli. Niniejsze studium zamierza być swoistym wkładem w biblijne poszukiwania dotyczące idei *mundus inversus* w odniesieniu do starotestamentalnych pieśni kobiet.

3. **Wnioski i rezultaty badań**

Przejdźmy zatem do krótkiego przedstawienia niektórych wniosków i rezultatów wspomnianych badań, dzieląc je na dwie grupy: z jednej strony to, co dotyczy tematu

⁶ Zob. J. W. Watts, „Biblical Psalms outside the Psalter”, w: P. W. FLINT – P.D. MILLER Jr., ed., *The Book of Psalms. Composition and Reception*, VT.S 94, Leiden – Boston 2005, s. 288-309.

kantyków kobiet jako fenomenu w literaturze biblijnej, z drugiej strony to, co dotyczy obecnej w nich koncepcji „świata na opak”.

3.1. *Kantyki (pieśni) kobiet*

Z literackiego punktu widzenia wszystkie analizowane pieśni kobiet zgadzają się ze sobą, jeśli chodzi o formę poetycką (będąc „hymnami uwielbienia”), podobnie gdy chodzi o treść i tematykę (typową dla militarnych „pieśni zwycięstwa”), a w konsekwencji zgodne są także, jeśli chodzi o wspólny gatunek literacki (który można nazwać „hymnem zwycięstwa”). Taka charakterystyka cechuje nie tylko pieśni kobiet Starego Testamentu, lecz także *Magnificat* jako nowotestamentalny kanyk kobiecy. W ten sposób wszystkie pieśni kobiet w Biblii jawią się jako hymny uwielbienia na cześć Boga Izraela, proklamowane z okazji zwycięstwa nad nieprzyjacielem.

Ponadto warto podkreślić inny znaczący fenomen: żaden z owych kobiecych hymnów nie dodaje niczego do fabuły biblijnego opisu, w jakim się znajduje. W zasadzie można byłoby je także usunąć z ich kontekstu bez przerywania czy zmiany biegu narracji. Niemniej jednak, pieśni kobiet pełnią istotną rolę komunikacyjną: służą mianowicie do podkreślenia i ugruntowania przesłania opowiadanych historii; zatrzymują bieg narracji i czynią bardziej realnymi i namacalnymi wydarzenia, do których się odnoszą, a jako poetyckie formy wyrazu także emocjonalnie angażują czytelnika w atmosferę biblijnej fabuły.

Jednakże o wiele bardziej znacząca jest rola każdego z naszych kantyków na tle całej księgi biblijnej, w jakiej się znajduje. Jak się okazuje, z tematycznego i strukturalnego punktu widzenia, pieśni kobiet zajmują kluczowe pozycje w swoich księgach i przedstawiają pogłębioną perspektywę teologiczną, która zazwyczaj wykracza poza historię biblijną, do jakiej poszczególne utwory się odnoszą. Taka globalna perspektywa, jaką proponują nasze kantyki, pozwala także na ustalenie ich funkcji jako podsumowania lub doprecyzowania znaczenia opowiadanych historii. W ten sposób utwory te stanowią coś w rodzaju właściwego komentarza teologicznego do odnośnych opowiadań biblijnych.

3.2. *Mundus inversus*

I tak przechodzimy do wniosków dotyczących idei świata na opak obecnej w rozpatrywanych kanykach. Ten uniwersalny literacki topos jest tu traktowany jako klucz interpretacyjny w podejściu do analizowanych tekstów i rzeczywiście wydaje się stanowić jedną z esencjalnych cech charakterystycznych dla tej grupy biblijnych tekstów.

Aplikując koncepcję *mundus inversus* do specyficznego charakteru literatury biblijnej, można wyróżnić szczególną typologię odnoszącą się do trzech podstawowych wymiarów życia: naturalnego, kulturowego i religijnego. Zobaczmy to w praktyce.

a) *Odwrócony świat natury*

Pierwszy typ *mundus inversus* polega na odwróceniu porządku natury. Chodzi o przedstawienia, które oddają rzeczywistość inaczej, niż zgodnie z naturalnym biegiem rzeczy. To sama natura jest zaangażowana w odwracanie porządku świata. Dwa przykłady z pieśni kobiet: w kanyku Debory „góry topnieją przed Panem” (Sdz 5,5), natomiast Anna wyśpiewuje, że „niepłodna rodzi siedmioro” (1 Sm 2,5), wbrew naturalnemu porządkowi rzeczy.

b) *Odwrócony świat kultury*

Drugi typ *mundus inversus* to odwrócenie relacji pomiędzy członkami jakiejś społeczności, czy raczej wewnątrz jakiegoś pola ludzkiej aktywności. Nie chodzi już więc o sytuacje nienaturalne, czy wbrew prawom przyrody, ale raczej kontra-kulturowe, to znaczy przeciwne wobec jakiegoś ustalonego statusu quo danej kultury. Jako przykład niech posłuży nam śmierć Holofernesa, opiewana w kanyku Judyty. Relacja między Judytą a Holofernesem jest rzeczywiście odwrócona do góry nogami: wódz wojska jest zabity „ręką kobiety” (Jdt 16,5),

choć w sposób iście męski. On zaś, chociaż chciał dowieść swej męskości wykorzystując Judytę, sam okazuje się „zniewieściały”, niczym wykorzystana ofiara.

c) *Odwrócony świat religii*

Wreszcie, ostatni typ *mundus inversus*, zgodnie z przyjętą klasyfikacją, odnosi się do wymiaru religijno-transcendentnego. W praktyce chodzi o treści przekonań religijnych, które jakoś oddają ideę odwróconego świata. Jako przykład przywołajmy kantyk Miriam, gdzie morze, które zgodnie z powszechnym starożytnym przekonaniem reprezentowało nieprzyjacielskie bóstwo chaosu, staje się już nie wrogiem do pokonania, ale biernym i nieubóstwionym narzędziem w rękach Boga Izraela (Wj 15,21).

Funkcja toposu odwróconego świata

Przejdźmy wreszcie do wniosków końcowych, czyli do roli i znaczenia, jakie idea odwróconego świata nabiera w tekstach kantyków kobiet.

a) *Reinterpretacja teologiczna wydarzeń*

Pierwszą istotną funkcją, jaką spełniają obrazy odwróconego świata w pieśniach kobiet, jest nowa perspektywa teologiczna opowiadanych wydarzeń. W naszych utworach – jako hymnach zwycięstwa – podkreślane jest przede wszystkim Boże działanie, które nie zawsze jest tak jasno podkreślane w samych narracjach. W ten sposób topos świata na opak w kobiecych kantykach proponuje nowe i pogłębione rozumienie przeżywanego rzeczywistości, kładąc nacisk na ściśle religijne i teologiczne odczytywanie przeżywanych faktów. Innymi słowy, to sam Bóg działa w sposób tak wyjątkowy, że realizuje się nieoczekiwana przemiana sytuacji: „Pan daje śmierć i życie, wtrąca do Szeolu i zeń wyprowadza” (1 Sm 2,6).

b) *Relatywizacja doświadczanej rzeczywistości*

Inna funkcja *mundus inversus* w naszych utworach dotyczy ludzkiego doświadczenia związanego z opowiadaniem wydarzeniami. Pieśni kobiet, podając w wątpliwość normalne funkcjonowanie świata, relatywizują również wszystko to, co uprzednio wydawało się niepodważalne. Motyw odwróconego świata służy nie tylko po to, aby zdemaskować fałszywe ideologie czy ludzkie iluzje, lecz pomaga także zarysować bardziej rzeczywisty obraz świata. Po doświadczeniu nieoczekiwanego zbawienia ze strony Boga Izraela, nie można już myśleć o świecie i o życiu w ten sam sposób, co wcześniej.

c) *Rewizja przeżywanych wartości*

W takim samym kluczu warto spojrzeć także na trzecią istotną funkcję motywu odwróconego świata w pieśniach kobiet: otóż na skutek doświadczenia działania Boga potrzeba zrewidować, a czasem wręcz odwrócić, własną hierarchię wartości. Obrazy i przykłady „świata na opak” służą przedstawieniu alternatywnego sposobu wartościowania, innego niż przewiduje to obowiązujący kodeks kulturowy. Dzięki temu zbawcze działanie Boga umieszcza lud Izraela w pozycji przeciwnej – z punktu widzenia aksjologicznego – względem kultury dominującej, która ze swej strony nieoczekiwanie zostaje obalona. Innymi słowy, wszystko to, co wcześniej było uznawane za mocne i dominujące, nagle staje się słabe i gorsze: „Łuk potężnych się łamie, a słabi przepasują się mocą” (1 Sm 2,4). Taka wymiana pomiędzy tym, co „docenione”, a tym co „zdyskredytowane”, jest jedną z podstawowych zasad, albo wątków przewodnich, wszystkich kantyków kobiecych w Biblii.

d) *Objawienie Bożego stylu działania*

Wreszcie warto wskazać także na perspektywę teologiczno-biblijną wyobrażeń „świata na opak” w analizowanych utworach. Otóż topos *mundus inversus* nie tylko pozwala na reinterpretację teologiczną biblijnych narracji, ale umożliwia także widzenie sposobu działania Boga Izraela w historii zbawienia, czyli sposób „odwracania świata do góry

nogami”, jako cechę charakterystyczną, stałą i powtarzalną Bożego stylu, w jakim zwykł On działać względem człowieka.

Z analizy pieśni kobiet rzeczywiście wyłania się pewna stała właściwość czy cecha Bożych interwencji w Biblii, która polega na odwracaniu normalnych warunków i ustalonych cech rzeczywistości oraz na wprowadzaniu, przynajmniej na jakiś określony czas, odwróconego porządku. Idea *mundus inversus* jawi się zatem jako koncepcja ściśle teologiczna: to znaczy, że liczne przykłady „świata do góry nogami” objawiają pewien stały atrybut biblijnego obrazu Boga oraz niezmiennego stylu Jego działania w świecie.

Podsumowując, istotnym wydaje się fakt, że omawianej idei odwróconego świata w pieśniach kobiet nie da się sprowadzić jedynie do jakiegoś fenomenu kulturowego czy literackiego. Nasze biblijne utwory przypisane kobietom, jako część Pisma świętego, ukazują ściśle teologiczny czy wręcz duchowy sposób rozumienia owego świata do góry nogami. Są one jak gdyby wielkim wyznaniem wiary w biblijnego Boga, który wkraczając w historię swojego ludu, odwraca porządek rzeczywistości.

Jak wspomniano na początku, takie też było doświadczenie św. Franciszka. Życzyłbym sobie i wszystkim tu zebranym, aby ten rozpoczynający się rok akademicki był również dla nas przeżyciem swoistego *mundus inversus*. Oby to, co dziś, w perspektywie tego roku, jawi nam się jako gorzkie i przykre, dzięki Bożej łasce zmieniło nam się w słodycz duszy i ciała. Obyśmy razem z Franciszkiem mogli powiedzieć: *Id quod videbatur mihi amarum, conversum fuit mihi in dulcedinem animi et corporis*.